

Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw*. Hilversum: Verloren, 2005. ISBN: 90-6550-777-9, 368 blz., € 35,00.

In de tweede helft van de 18de eeuw vond in de Republiek der Nederlanden een intensief debat plaats over opvoeding en onderwijs. Er verschenen tal van publicaties, waarin op wetenschappelijke, literaire en polemische wijze pedagogische standpunten werden bepaald ten aanzien van bestaande opvattingen en praktijken, meestal om ze in scherpe bewoording te veroordelen. Het ging in dit debat om veel meer dan detailkritiek. Opvoeding en onderwijs werden geëvalueerd vanuit een diepgaand crisisbesef: de bloeitijd van de Republiek was ten einde, niet alleen in economisch maar ook in cultureel opzicht, en tijdgenoten interpreteerden deze crisis in termen van geestelijk en zedelijk verval. Een grondige hervorming van opvoeding en onderwijs, zo luidde de verwachting, kon het tij keren en het land opnieuw optillen in de vaart der volkeren. Het pedagogisch debat bleef niet zonder effect. Het was van grote invloed op de hervormingen op het gebied van volksonderwijs en volksopvoeding na de Bataafse Revolutie in 1795.

Willeke Los concentreert zich in haar proefschrift op de diepere gronden van dit debat. Het accent van haar analyse ligt op de pedagogische verhandelingen die – naar aanleiding van prijsvragen die in 1761 en 1763 werden uitgeschreven – werden uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. De eerste prijsvraag had betrekking op de lichamelijke, de tweede op de geestelijke en zedelijke opvoeding van kinderen. Los spitst haar analyse toe op de cultuurkritische dimensie van dit pedagogisch vertoog, dat zij nader omschrijft als een cultuurkritische pedagogiek. Zij distantieert zich in de toelichting op haar invalshoek nadrukkelijk van de term maatschappijkritiek, die volgens haar geen recht doet aan een vertoog dat de maatschappelijke crisis niet structureel maar cultureel interpreteerde: in termen van moreel verval.

Vanuit ditzelfde perspectief beschouwt zij de context van het vertoog als een (culturele) context van teksten, die in onderlinge interactie betekenissen genereren en vastleggen. Met een summiere verwijzing naar het werk van Quentin Skinner spreekt zij van een ideologische en linguïstische context, waarin auteurs steeds positie kiezen door er zich op een bepaalde manier toe te verhouden. Omdat zij de genese van deze pedagogische cultuurkritiek wil achterhalen, betreft ze teksten in haar analyse die verder teruggaan in de tijd. Los spreekt van een dynamische contextuele benadering die zij onderscheidt van een statische benadering, waarin de betekenis van teksten wordt geïnterpreteerd in het licht van een gegeven (vaststaande) maatschappelijke context. De maatschappelijke context blijft, anders dan als een tekstuele context, buiten beschouwing.

Los is met deze toelichting op haar methodologisch kader kort van stof. De keuze voor een dynamische, contextuele benadering klinkt interessant, maar de wijze waarop die uitsluitend wordt geoperationaliseerd als een context van

teksten zonder aandacht voor de maatschappelijke dimensie van dergelijke verlogen lijkt geen winst maar verlies. Daarmee doet zij zeker geen recht aan het werk van Quentin Skinner, die inderdaad teksten als interventies in de debatten van hun tijd analyseert, maar die tijd zelf nadrukkelijk in zijn analyses betreft als een intellectuele maar ook een sociale en politieke context. Om haar punt duidelijk te maken, had Los hier uitvoeriger en preciezer mogen zijn.

Los brengt de tekstuele context van Haarlemse prijsverhandelingen in beeld vanaf de 17de eeuw. In de proloog van haar proefschrift besteedt zij aandacht aan de denkbeelden van Jacob Cats en John Locke, twee auteurs aan wie nadrukkelijk wordt gerefereerd in de pedagogische cultuurkritiek van de 18de eeuw. In deel I verkeren we in de 18de eeuw, en worden teksten van Jean-Pierre de Crousaz, Justus van Effen en Jean-Jacques Rousseau opgevoerd als relevante referentiepunten. In deel II worden vervolgens de Haarlemse prijsverhandelingen geanalyseerd in het licht van bovenstaande teksten. Los rondt haar dissertatie af met een epiloog, waarin een balans van haar onderzoek wordt opgemaakt met een korte blik op de ontwikkelingen die volgden en uitmondten in de Bataafse onderwijshervorming.

Om recht te doen aan haar intenties, moet Los een tekstuele analyse uitvoeren waarin de relevante ideologische en linguïstische topoi worden bepaald en hun ontwikkeling gevolgd. Daarin gaat ze voortvarend te werk. Cats wordt opgevoerd als een auteur die in het cultuurkritisch vertoog van de 18de eeuw op een voetstuk werd geplaatst als inspirerend voorbeeld van oorspronkelijke vaderlandse burgerdeugden (eerlijkheid, eenvoud, zuinigheid en huiselijkheid); kwaliteiten waarnaar graag verwezen werd in de 18de-eeuwse cultuurkritiek. Behalve dit deugdenrepertoire bevindt zich in het werk van Cats een aantal thema's die terugkeren in de cultuurkritische pedagogiek van de 18de eeuw, zoals een pleidooi voor borstvoeding, tegen het bakerpak en keurslijf en voor een zachte strafpraktijk en spelend leren. Ook de brede toegankelijkheid en volkse oriëntatie van zijn teksten werden gewaardeerd. Aan de denkbeelden van Cats werd in de 18de eeuw, zo blijkt uit de analyse, niet getornd (zijn werk werd opnieuw uitgegeven). Wel werd hij ingezet in een cultuurkritiek die niet, zoals bij Cats zelf, sociaal-religieus maar sociaal-maatschappelijk was georiënteerd.

Aansluitend wordt Locke behandeld, die eveneens grote invloed uitoefende op de 18de-eeuwse cultuurkritische pedagogiek, met als belangrijke modificatie dat men in Nederland zijn elitaire gouverneursconcept trachtte te vertalen naar het publieke onderwijs. Vervolgens staat Los in deel I uitvoerig stil bij een tweetal verhandelingen van de Zwitser De Crousaz, die met name Van Effen geïnspireerd blijkt te hebben in zijn spectatoriale geschriften en die tot nu niet werd opgemerkt in historisch onderzoek. De denkbeelden van De Crousaz liggen in de lijn van Locke maar zijn explicieter en uitvoeriger in hun cultuurkritiek, vooral op de verdorven levensstijl van de hogere standen (niet de maatschappelijke orde maar de gezagsdragers werden door hem bekritiseerd). Hij maakte graag gebruik van stijlmiddelen als ironie, overdrijving en generalisatie, die ook in de spectatoriale en cultuurkritische geschriften navolging vonden.

In dat perspectief wordt vervolgens Van Effen behandeld, die Los een scharnierfunctie toebedeelt in het Nederlandse vertoog, omdat hij anders dan Locke en De Crousaz de burgerlijke middenstand als doelgroep koos, het debat een nationale wending gaf en de aandacht verlegde van huisonderwijs naar de publieke onderwijssector. Deel I wordt afgesloten met Rousseau, die een veel ambivalenter ontvangst kende in de Republiek, omdat zijn denkbeelden te abstract en radicaal werden bevonden, te onpraktisch voor de praktijkgerichte pedagogische cultuurkritiek, onuitvoerbaar binnen de bestaande maatschappelijke orde.

In deel II beschrijft Los de Nederlandse cultuurkritische pedagogiek zoals die uiteindelijk haar beslag kreeg in zeven bekroonde pedagogische prijsverhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. De eerste reeks had betrekking op de lichamelijke opvoeding van kinderen. De geneeskundigen Jacques Ballexserd en Petrus Camper zijn hier de auteurs. Zij schreven uitvoerige verhandelingen met medische adviezen over voortplanting en zwangerschap, over de voeding, kleding en oefening van kinderen, met de bekende pleidooien voor borstvoeding, tegen bakerpak en keurslijf en voor gezonde lucht en lichaamsbeweging. Met name Ballexserd voegde volgens Los een politieke dimensie toe aan de bestaande cultuurkritiek door een gezonde bevolking te relateren aan een politiek bestel van vrije en vreedzame burgers.

Daarna analyseert Los de vijf winnaars van de tweede reeks van verhandelingen, die betrekking hadden op de geestelijke en zedelijke vorming van kinderen. In deze verhandelingen vindt een belangrijke verschuiving plaats van de doelgroep van het pedagogisch vertoog: van de hogere standen naar alle standen. Vanaf dat moment was het pedagogisch project verbonden met de notie van inclusief burgerschap. Iedereen, ongeacht afkomst en beroep, kon participeren in de nieuwe cultuurgemeenschap van verstandige en deugdzame burgers, en daarvoor moest iedereen goed onderwijs kunnen volgen.

Verder wordt in deze verhandelingen systematiek gebracht in het curriculum en de pedagogische en didactische vertrekpunten waarnaar dit onderwijs moest worden ingericht (aanschouwelijk, socratisch, kindgericht, klassikaal, met aandacht voor de basisvakken, aangevuld met moderne zaakvakken, wis-kunde, zedelijke vorming, enzovoort). Het zijn de vertrekpunten van de Verlichtingspedagogiek die haar didactiek afleidde uit de principes van begrijpelijkheid en efficiëntie, en in het curriculum moderne, wetenschappelijke inhouden gedoceerd wilde zien in combinatie met zedelijkheid en burgerdeugd.

In de epiloog spreekt Los van de canonisering van een pedagogisch gefundeerd burgerschapsideaal dat in de navolgende decennia haar hoogtepunt beleefde en de weg baande naar maatschappelijke en politieke bereidheid om tot daadwerkelijke verandering te komen. Vanuit dat perspectief was de Bataafse onderwijshervorming het sluitstuk van deze ontwikkelingen.

Los heeft in heldere stijl een interessant proefschrift geschreven over een pedagogisch vertoog dat niet eerder met die uitvoerigheid en diepgang is geanalyseerd. Bekende auteurs verschijnen in een nieuw perspectief en onbekende auteurs worden alsnog voor het voetlicht gebracht. Echt verrassend zijn haar

hoofdconclusies niet. Het belang van deze periode voor de Bataafse onderwijs-hervorming was bekend en werd eerder in grote lijnen niet veel anders geschetst dan Los maar nu gedetailleerd en genuanceerd doet.

Wel wil ik een vraagteken plaatsen bij de wijze waarop zij positie kiest met haar contextuele analyse. Het feit dat zij dit pedagogisch vertoog wil interpreteren als cultuurkritiek en beslist niet als maatschappijkritiek, doet geen recht aan de inhoud van het vertoog. In haar analyse dringen zich vanzelf vormen van maatschappijkritiek op, bijvoorbeeld als een inclusief burgerschapsideaal gestalte krijgt. Dat ideaal paste niet, zo merkt ook Los op, binnen de gegeven verhoudingen: de bijl werd aan de wortels van de standenstaat gelegd. Om die reden werd dit ideaal ook voortdurend gekritiseerd door de tegenstanders, die een geletterd volk vreesden.

Los reserveert de term maatschappijkritiek uitsluitend voor expliciete en fundamentele kritiek op de bestaande structuren, zo lijkt het, en heeft vervolgens geen oog voor het feit dat cultuur- en maatschappijkritiek meestal in elkaar overvloeien en bij elkaar horen, ook in de teksten die door haar worden geanalyseerd. Daardoor mist zij de spanning die in deze teksten meezingt in de vorm van, veelal impliciete, kritiek op de beperkte maatschappelijke bewegingsruimte van de burger van het Anciën Régime. Haar concentratie op uitsluitend teksten in hun onderling verband veroorzaakt dat het boek voor een belangrijk deel uit samenvattingen en onderlinge vergelijkingen bestaat, zonder dat de lezer ze kan relateren aan hun externe relevantie. Los maakt dat enigszins goed in de epiloog, waarin zij wel ingaat op de bredere betekenis van het door haar geanalyseerde pedagogisch vertoog. Maar haar dissertatie als geheel lijdt enigszins onder haar inperking van het begrip contextualisering.

Register 2006

Het register over 2006 is beschikbaar op de website van de uitgever:
www.vangorcum.nl